

Windstilte van de ziel

Boeken van Joke J. Hermsen
bij De Arbeiderspers:

Het dameoffer (roman)

Tweeduister (roman)

Heimwee naar de mens (essays)

De profielschets (roman)

De liefde dus (roman)

Stil de tijd (essays)

Windstilte van de ziel (dagboekessay)

Joke J. Hermsen

Windstilte van de ziel

Uitgeverij De Arbeiderspers
Amsterdam · Antwerpen

Eerste druk oktober 2010
Tweede druk maart 2011

Copyright © 2010 Uitgeverij De Arbeiderspers
in samenwerking met Uitgeverij Ten Have

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Herengracht 370-372, 1016 CH Amsterdam. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Herengracht 370-372, 1016 CH Amsterdam.*

Omslagontwerp: Nico Richter
Foto omslag: Thierry Brèsillon/Godong/Corbis

ISBN 978 90 295 7628 4 / NUR 730

www.arbeiderspers.nl
www.jokehermsen.nl

‘O mijn ziel, streef niet naar onsterfelijkheid, maar
put het veld der mogelijkheden uit.’

PINDARUS

Zondag 4 juli 2010

Het is zomer, en hoe. Elke dag kruipt de zon langs een blauwe koepel omhoog en verbant me reeds rond het middaguur naar binnen. Ook het land zucht onder de warmte; het hoopt heimelijk op wolken, water en onweer, maar zal daar nog op moeten wachten. Ik sluit één voor één de rode luiken, niet uit ongestvrijheid jegens de zon, maar om binnen het hoofd nog enigszins koel te houden. Ik lees, luier en lanterfant wat af in het halfduister, totdat tegen het einde van de middag de bomen op het zuidwesten met hun gebladerde parasols voor schaduw en verkoeling zorgen. Ik waag me weer naar buiten, snuif de geur van gestoofde grassen op en prijs me gelukkig in de zomer en in het zuiden. Een paar uur later gaat het doek open voor de verleidelijkste scène van de dag: de avond valt als een knielende danseres die met een gracieus knikje het applaus in ontvangst neemt.

Gisteravond schommelde ik daarbij zachtjes heen en weer in de hangmat tussen de appelbomen en zag tussen de bemoste takken de sterren aan de hemel verschijnen. Het valt niet mee om afscheid te nemen van zwoele zomernachten. Pas toen de tweede fles wijn ook leeg was, werd ik door een uil naar binnen gejaagd. 'Het is mooi geweest,' kraste hij, terwijl hij met zijn witte vleugels langs me heen scheerde, 'morgen is er weer een dag.' Uilen heb-

ben altijd gelijk, want hier zit ik dan, de volgende ochtend, aan mijn tafeltje voor het raam en schrijf de eerste zinnen in mijn zomerdagboek. Dit dagboek zal anders zijn dan alle voorgaande, omdat ik weet dat het over enkele maanden als essay gepubliceerd gaat worden. Dat is raar voor mij en voor het dagboek. Mijn dagboeken zijn meestal niet meer dan grove schetsboeken. Ze bestaan uit een los samenraapsel van gedachten, beschrijvingen, ingevingen, weerberichten en andere trivialiteiten. Ze zijn de wieg waarin al mijn boeken hebben gelegen.

Dit dagboek zal ook anders zijn omdat het bij voorbaat een duidelijk thema heeft gekregen: de verhouding tussen tijd en ziel. Geen eenvoudige kost. Je kunt gerust stellen dat tijd en ziel de twee grootste mysteriën van de mensheid zijn. Zodra je de tijd in woorden probeert te vangen, vliegt hij bij je vandaan, schreef Zeno. Hetzelfde geldt voor de ziel. De ziel is onuitdrukbaar, meende Aristoteles. Tijd en ziel zijn geen 'dingen', die zich gemakkelijk laten afbakenen. Ze nemen de benen als wij ze in taal pogen te omcirkelen. Vandaar dat ik heb voorgesteld een zomerdagboek bij te houden, waarin ik niet zozeer het kennen en benoemen, maar vooral de ervaring van tijd en ziel centraal zal stellen. Deze plek op het Franse platteland is daarvoor heel geschikt. Als je hier iets ervaart, dan is het wel tijd.

Lang ben ik voor het woord 'ziel' teruggedeinsd. Zelden heb ik het in filosofische zin in de mond genomen. Eigenlijk begrijp ik niet wat me bezielde toen ik uitgerenkend de verhouding tussen tijd en ziel als onderwerp voor dit essay voorstelde. En daar is het woord alweer gevallen. Wat me 'bezielde'. Daar glipt het op de eerste bladzijde van dit dagboek door mijn vingers heen, alsof het eens flink de draak wil steken met mijn schroom. Want hoe

sterk de ziel ook door de wetenschap en filosofie van de afgelopen tweehonderd jaar veronachtzaamd of als onzin terzijde geschoven is, diezelfde ziel is niettemin springlevend gebleven in ons taalgebruik. Onze taal zit kortom vol ziel, terwijl de ziel zelf onzegbaar is. Een ontzield lichaam. Op je ziel getrapt. Een zielloze voorstelling. Met je ziel onder je arm lopen. Een zielsverwantschap. Als een woord zo hardnekkig in de taal weet stand te houden, ondanks alle aanvallen die erop zijn uitgevoerd, dan moet er wel iets mee aan de hand zijn. Wat dat zou kunnen zijn, zal de inzet moeten worden van dit zomerjournaal. Hoe kunnen wij – westerse stervelingen van de eenentwintigste eeuw – nog spreken over de ziel? Hoe kunnen we deze ervaren? Waar verwijst dit oeroude woord eigenlijk naar, dat door de eeuwen heen door vrijwel alle culturele tradities als een bijna vanzelfsprekend begrip gehanteerd is? En hoe verhoudt de ziel zich tot de tijd?

Dinsdag 6 juli

De meeste dagboeken die ik de afgelopen jaren heb bijgehouden, schreef ik 's zomers, als ik op reis was of ergens in een buitenland verbleef. De stad heeft zoveel werk, verplichtingen en afspraken voor mij in petto dat ik daar nauwelijks aan het regelmatig schrijven in een dagboek toekom. De stad is in de greep van de kloktijd; heel ons leven lijkt ernaar geplooid. Vrijwel alle ideeën voor essays of romans heb ik dan ook in de zomer gekregen. Dat ligt niet zozeer aan de zomerse temperaturen, die ik me overigens graag laat welgevalen, maar vooral aan het feit dat ik 's zomers niet in de stad en ook nauwelijks in de wereld ben. In de zomer wordt er gereisd, en dat betekent in mijn geval meestal een tocht naar een onbekende plek ergens

op het Europese platteland. Reizen, en dus het vertrekken van daar waar je gewend bent te zijn, is op zich al een filosofische houding aannemen, meende de zestiende-eeuwse denker, schrijver én fervente reiziger Michel de Montaigne. Zodra hij de deur achter zich dicht trok en op pad ging, liet hij zijn vaste overtuigingen en dagelijkse sores thuis achter; hij ging zo veel mogelijk onbepakt op reis. Dat probeer ik ook te doen. Geen kranten of tijdschriften mee. Het spijt me voor de moeite die de redacties zich getroosten met hun dubbeldikke zomernummers, ik laat ze thuis, want ik wil een paar maanden geen actualiteit. Denken richt zich volgens Montaigne niet op dat wat reeds gedacht is, maar juist op datgene wat nog niet onder woorden gebracht is. Daarom zou elke filosoof – en waarschijnlijk ook elke schrijver en kunstenaar – een reiziger moeten zijn, meende hij, omdat het ongezegde waarnaar zij op weg zijn hun met name te binnen kan vallen als ze hun vertrouwde domein verlaten. Het vreemde van een nieuwe omgeving schiet gaten in onze vaste denkpatronen. Het laat een frisse wind door onze hoofden en vastgeroeste denkbeelden waaien.

Ook dit jaar ben ik naar het zuiden afgereisd, niet eens ver, slechts zo'n tweehonderdvijftig kilometer onder Parijs, naar het westelijke deel van de Bourgogne. Ik heb het verkiezingsspektakel en de complete chaos die de uitslagen teweegbrachten – zelden was Nederland zo in politieke verwarring – achter me gelaten en ben neergestreken in een klein dorp in de Nièvre, waar ze nog nooit van Rutte of Wilders gehoord hebben. Wel heeft het dorp een burgemeester, die de hele dag in zijn Renault 4 rondrijdt, overall een praatje maakt en de wacht houdt over twee imposante kastelen, die verscholen achter loofbomen rond het meer in het midden van het dorp zijn gebouwd. Op het groene

water dobberen zo statig mogelijk twee witte zwanen, alsof ze mij de idylle van deze plek nog eens extra willen inpeperen. Toen we hier in februari voor het eerst kwamen, geloofden we onze ogen al niet. Het mistige winterlicht dat over de groene vijver streek, de oude wasplaatsen eromheen, de molens, boerderijen en kastelen, het was bijna te veel van het goede. Het dorp stond in geen van onze reisgidsen vermeld, maar bleek een van de mooiste die we in de Bourgogne gezien hadden. Toen we voor een schappelijk prijsje een oude herberg opgetrokken in beigekleurige stenen met ossenbloedrode luiken konden betrekken, hebben we niet lang gearzeld. De oude paardenstal is door de vorige eigenaars tot een grote woonkeuken verbouwd, en van de twee slaapkamers hebben we er één tot werkkamer getransformeerd. Daar zit ik nu, uitkijkend over de oude muurtjes, de groentetuin van monsieur Bonhomme – onze zeventigjarige buurman, die zijn naam eer aandoet – een paar hoge bomen en rechts de schuur van de herenboerderij, die zo hoog en imposant is dat we hem tot de kathedraal van het dorp gedoopt hebben. Ik staar naar buiten en wacht. Ik schrijf een paar zinnen en kijk weer naar buiten. Ik zie hoe een flauw briesje wind de bladeren in de bomen zacht laat dansen. Ik aanschouw dit spel van licht en lucht zo aandachtig alsof zich een wereldwonder voor mijn ogen voltrekt. Maar dat is het niet. Het is het allergeeueste wat mijn aandacht vraagt. Juist omdat het zo gewoon is, komt mijn geest, en wellicht ook mijn ziel, tot rust.

Woensdag 7 juli

Bestaat er zoiets als een ziel? Of is de ziel slechts een aan de rede ontsproten ‘idee’, zoals de Duitse Verlichtingsfilosoof

Kant meende? Op mijn bureau ligt een flinke stapel boeken, waarin ik een antwoord hoop te vinden, maar eerst moet ik een stapje terugdoen, want aan die vraag gaat een andere vooraf. Namelijk de vraag naar de verhouding tussen de ‘innerlijke tijd’ die ik in mijn laatste boek *Stil de tijd* heb verkend en de aloude notie van de ziel. Of preciezer gezegd, in hoeverre heeft de ervaring van twee verschillende tijden die volgens mij eigen is aan de mens – een universele kloktijd die de wereld en onze levens structureert, en een particuliere innerlijke tijd die een ander ritme en een andere dynamiek kent – iets met de gedachte van de ziel te maken? Laat ik, bijna een jaar later, nog eens proberen samen te vatten wat mijn bedoeling met dit boek was.

Tijd heeft me altijd gefascineerd. Toen ik nog klein was, meende ik al dat de kloktijd een andere tijd was dan de tijd die ik ervoer. Ik begreep bijvoorbeeld niet waarom de heenreis naar een vakantieplek langer duurde dan de terugreis, terwijl de afstand precies dezelfde was. Ook probeerde ik trucjes met de tijd uit te halen, door mijn wekker een halve dag te verzetten en dan te voelen of ik ouder geworden was. Tijdens mijn studie hield ik aantekenschriften bij over de tijd en groeide mijn intuïtie dat de kloktijd die onze levens zo sterk bepaalt niet de ‘echte’ tijd is. Toen ik de afgelopen jaren aan *Stil de tijd* werkte, en het werk van de vroegwintigste-eeuwse Franse denker Henri Bergson leerde kennen, had ik wat Karl Bühler een aha-erlebnis noemde. Zijn werk gaf me het laatste zetje om tot een zeker inzicht te komen. Bergson verwoordde wat ik als kind reeds had bevroed. De kloktijd is een geabstraheerde tijd, die vooral van praktisch nut is, maar niet veel met onze persoonlijke ervaring van tijd te maken heeft, omdat het een universele en vooral ook ruimtelijke benadering van tijd is.

De kloktijd wordt gemeten alsof het een rechte lijn zou zijn, waarop de tijdseenheden als gelijke en van elkaar gescheiden streepjes op een meetlat staan. Maar als kind was het me al duidelijk dat de ene minuut – of het ene uur – sterk van een andere kon verschillen; tijdseenheden zijn niet aan elkaar gelijk en ook niet van elkaar gescheiden, want wat er het afgelopen uur gebeurde, bepaalt ook het volgende uur. Dit alles valt in een homogene, statische kloktijd niet uit te drukken. In de innerlijke tijd als duur, zoals Bergson die omschreef, zijn de momenten niet in gescheiden partjes opgedeeld, zoals de minuten en seconden op de klok, maar onderling verbonden. Ze klonteren aan- en stuwen elkaar voort; het is een dynamische en heterogene tijd. Hoewel die tijd moeilijk te meten en daarom ook moeilijk te omschrijven is, komt hij wel beter overeen met onze ervaring van tijd. Bergson gebruikte voor de tijd als duur de metafoor van de sneeuwbal. Louter door voort te rollen, door voort te duren, groeit die innerlijke tijd steeds meer aan, want hij vult zich met alles wat we ooit meegemaakt, gevoeld of ervaren hebben. Geen van onze beleefde momenten gaat verloren. Ook al kunnen we ons er nauwelijks iets van herinneren, ze zijn er nog, aan de oevers van ons bewustzijn, en bepalen gezamenlijk elk nieuw moment, dat daarom altijd wezenlijk anders zal zijn dan de voorgaande ogenblikken. Vandaar dat Bergson deze tijd ‘de tijd als duur’ noemde, want hij duurt letterlijk ononderbroken voort en zorgt ervoor dat de mens nooit een voltooid feit is, nooit ‘af’ is of definitief bepaalbaar – zoals de dingen – maar altijd een wezen in wording blijft.

We worden pas ontvankelijk voor die innerlijke tijd, als we, in de woorden van Bergson, ‘ons leven op zijn beloop durven laten’. Dat wil zeggen als we rust nemen, pas op de plaats maken en ons durven over te geven aan dagdro-

men, mijmeren en luieren. Dat overkomt mij deze dagen in ruime mate. Het warme weer laat ook weinig anders toe. Ik ervaar weliswaar de weldadige rust die van de bevrijding van de klok en de volle agenda uitgaat, maar kan over die innerlijke tijd nog weinig anders zeggen dan dat die inderdaad een beweging naar binnen op gang brengt. Deze tovert af en toe een lang vergeten herinnering tevoorschijn, maar ook vage mijmeringen en overpeinzingen die ik prompt vergeet. Het lijkt een vorm van gedachteloos denken of in ieder geval van belangeloos denken te zijn. Hoewel deze innerlijke tijd niet meetbaar of zegbaar is, en waarschijnlijk daarom zo weinig aandacht van de wetenschap heeft gekregen, wil dat nog niet zeggen dat die er niet toe zou doen. Integendeel. Voor Bergson was deze tijd vanwege zijn 'tijdelijke' karakter de enige 'ware' tijd. Bovendien was hij van mening dat de mens alleen vanuit de inspiratie van de tijd als duur tot nieuwe gedachten of inzichten kan komen.

Donderdag 8 juli

Net als in voorgaande zomers verbaas ik me erover dat ik al na enkele dagen de rust en concentratie vind die nodig zijn voor mijn werk, waar het mij in de stad vaak aan ontbreekt. Het is niet alleen omdat ik naar mijn zomerhuizen geen overvolle agenda's meeneem, en ook niet omdat ik er geen televisie of internet heb, hoewel dat allemaal wel helpt natuurlijk, maar het is vooral omdat tijdens deze zomers op een loom, knikkebollend platteland de tijd zich niet veel van de klok aantrekt en zich naar een persoonlijk ritme lijkt te voegen. Een tijd die geen wekkers, inkaderingen of verplichte onderbrekingen kent, maar die zich elke ochtend opnieuw eindeloos voor mij uitstrekt, simpelweg

omdat er van tevoren geen plannen of afspraken gemaakt zijn. Het gevoel van vrijheid dat daarmee gepaard gaat is ongekend. Niets hoeft, alles mag, en dus ligt elke dag voor mij open als een onbeschreven blad.

Als ik zoals op deze ochtend urenlang voor mijn uitzicht zit te mijmeren, begrijp ik steeds beter wat Bergson met zijn onderscheid tussen een bewust handelend 'ik' en een 'dieper gelegen zelf' bedoelde. Waar ons ik binnen de kloktijd opereert, ligt het *moi profond* van Bergson ingebed in de tijd als duur. Dit 'zelf' is weliswaar onbewust, maar bevat wel al onze vergeten herinneringen. Na een paar uur doelloos dromen verbaas ik me er niet alleen over dat er een halve dag voorbij is gevlogen, maar het lijkt ook alsof ik dit zelf meer genaderd ben. Hoe verder ik van het regime van de kloktijd af raak, hoe meer ik met dit zelf lijk samen te vallen; dat is niet alleen ontspannend en rustgevend, maar ook verkwikkend voor de geest; mijn humeur knapt er zichtbaar van op. Ik voel me minder vervreemd van mijzelf en van de wereld, die me minder hoekig, minder hard, minder 'buiten' voorkomt. Hoewel ik een beweging naar binnen maak, neem ik op die tocht blijkbaar iets van buiten mee, want de grenzen tussen mij en de omringende wereld lijken minder scherp getrokken. Dat kan alleen omdat het zelf dat ik mijmerend nader, geen scherp afgebakende identiteit is – zoals mijn bewuste, handelende ik – maar grenzeloos en onbepaald. En laat dat laatste nu net de oudste omschrijving van de ziel zijn, zoals de presocratische denker Heraclitus die verwoordde: 'Van de ziel zul je de grenzen op je speurtocht niet vinden, al bewandel je elke weg; zo diepe samenhang heeft zij.'

Na een aantal 'kloktijdloze' dagen lijkt het alsof ik dieper kan ademen, alsof mijn borstkas zich verruimd heeft met tijd, die nu eens niet door een strenge schoolmeester

van buitenaf wordt opgelegd, maar vanuit mijn innerlijk opwelt als een onderhuidse bron. Zou dat dezelfde bron zijn als waar mijn ‘ziel’ zich verschanst heeft? Alleen na zo’n duik in die onderaardse stroom van de tijd kan ik tot iets als een bezielde ervaring komen en lijkt ik met mijn zelf én met de wereld om mij heen samen te vallen. De ziel lijkt iets als een ‘klapdeur’ te zijn, zoals Roel Bentz van den Berg het in *Engelen in regenjas* (2009) zo mooi omschrijft: ‘De ziel is een klapdeur die altijd tegelijk naar binnen en naar buiten toe opengaat.’ Zou de ervaring van de innerlijke tijd de ziel vleugels geven? Voor even is de afstand tussen mijn bewuste identiteit en mijn zelf niet zo afgrondelijk diep. Iets wappert lucht tussen mijn ik en mijn zelf én tussen mij en de wereld. Ik dein mee op de turbulentie en vlieg – al is het maar voor even – over de afgrond heen. Als dit ‘iets’ de ziel zou zijn, dan blaast deze ook lucht in de oude kerken van mijn onderbewustzijn en doet daar het stof van jaren opwarrelen. Als ik verdwaasd weer boven kom drijven, ben ik anders dan daarvoor. Iets heeft zich licht verschoven, heeft zich verruimd; ik ben een fractie méér dan ik dacht te zijn.

Vrijdag 9 juli

Vanuit onze tuin kan ik elke ochtend op proustiaanse wijze kiezen of ik een wandelingetje *du côté du Brondault* – het achttiende-eeuwse kasteel – of *du côté de La Motte* – het veertiende-eeuwse kasteel – ga maken. Het eerste pad voert langs de kasteelmuren, hoge linde- en kastanjeboomen en een ommuurd kerkhofje met een schitterend kappelletje, dat een beetje verloren tussen de velden ligt en zo uit een Italiaanse film lijkt te zijn geplukt. Het andere pad loopt langs de in de negentiende eeuw herbouwde kerk, de

oude én de nieuwe pastorie, en duikt dan via de Ouvroir Ste-Marie – een oude handwerkschool voor meisjes – naar de vijver in het hart van het dorp. Dat pad koos ik vanochtend en tot mijn verbazing zag ik dat er een derde, zwarte zwaan op de vijver is neergestreken. Hij lijkt iets kleiner te zijn dan de witte, maar dat kan ook door zijn donkere veren komen, die minder scherp afsteken bij het water. De zwarte zwaan zwemt de hele tijd achter de twee witte aan en wordt door hen niet verjaagd of verdreven. Ze vormen nu een harmonieus zwart-wit trio, dat mogelijk nog statiger dan daarvoor over de kasteelvijver drijft.

Wandelen, of eigenlijk is het meer een beetje kuieren wat ik op mijn ochtendwandelingen doe, heeft al net zo'n rustgevend effect als mijmeren of uit het raam staren. Terwijl ik min of meer gedachteloos naar het dobberen en duiken van de drie zwanen stond te kijken, ging het denken blijkbaar door. Ineens schoot me een vraag te binnen die me van belang leek voor dit essay. Als de innerlijke ervaring van de tijd als duur iets met onze ervaring van de ziel te maken heeft, betekent dit dan niet dat de moderne westerse mens, die zijn leven in sterke mate door de kloktijd laat bepalen en het te druk heeft voor zelfreflectie, niet alleen van zijn zelf maar ook van zijn ziel vervreemd is geraakt? De innerlijke tijd van het diepe zelf herbergt volgens Bergson onze meest particuliere geschiedenis; al onze ervaringen, sensaties en indrukken liggen erin opgeslagen, als een onderhuids meer dat tegen de oevers van ons bewustzijn aan klotst, om er af en toe, als we rust nemen of niets doen, met een golfje overheen te stromen, waardoor onze geest zich verruimen kan. Dit alles staat in nogal groot contrast met de kloktijd, die een abstracte, universele en vooral praktische tijd is, die we met elkaar hebben afgesproken om een samenleving te kunnen in-

richten, transport te regelen en zaken te doen. Het probleem van de moderne, westerse mens is echter dat hij de kloktijd als de enig 'ware' of geldende tijd is gaan ervaren. We zijn vergeten dat we niet alleen tijd hebben, of meestal menen juist niet te hebben, maar dat we ook tijd zijn, zoals Bergson schreef. Dit vergeten verduistert de verhouding van de mens tot zichzelf en wellicht ook tot zijn ziel.

We zijn vergeten dat de tijd, zoals de oude Grieken al dachten, twee gezichten heeft: aan de ene kant Kronos, die de chronologische tijd voorstelt, en aan de andere kant Kairos, die als een intermezzo of een onderbreking van de kloktijd gezien werd of als een eeuwige of innerlijke tijd werd voorgesteld. Kairos was voor de Grieken ook het moment waarop de goden konden ingrijpen om de loop der gebeurtenissen te veranderen. Tijdens mijn wandeling vanmorgen vroeg ik me af in hoeverre deze Kairos iets met de ziel te maken zou kunnen hebben. Want één ding komt duidelijk naar voren in de teksten die ik over de ziel aan het lezen ben: de ziel kent in vrijwel alle culturen een heel andere tijd dan de chronologische kloktijd. Aan de ene kant wordt de ziel vaak beschouwd als iets wat zowel heel ons verleden als ook onze toekomst in zich op kan nemen, als een gulzige spons die alles van tijd in zich opzuigt. Aan de andere kant wordt de ziel als eeuwig en onvergankelijk begrepen. Hoewel dat laatste aspect niet expliciet in Bergsons begrip van de tijd als duur doorklinkt, zou je het met enige verbeeldingskracht wel zo kunnen interpreteren. Want als die innerlijke tijd geen meetlat is – met een duidelijk begin- en eindpunt – waarop de tijdseenheden in streepjes staan gemarkeerd, maar een andere dynamiek van onderlinge verbondenheid en voortdurend kent, dan kunnen we ons met recht afvragen wat er met die 'sneeuwbal' gebeurt als aan ons fysieke bestaan een eind is

gekomen. Smelt deze tijdens onze laatste minuut weg tot een plasje water, dat de volgende minuut is opgedroogd? Dan zou die innerlijke tijd als duur zich aan het einde van de rit alsnog aan de structuur van de abstracte kloktijd onderwerpen. Maar als die innerlijke tijd zich niet naar de wetmatige logica van de kloktijd voegt, wat gebeurt er dan mee? Waar vliegt hij heen als ons laatste uur geslagen is? En zijn dit niet dezelfde vragen die de mens zich al eeuwenlang over de ziel heeft gesteld?

Zaterdag 10 juli

In *Stil de tijd* heb ik geprobeerd het ‘dubbele gezicht’ van de tijd voor een moderne lezer aanschouwelijk te maken. Dit is de enige manier om onszelf te bevrijden van de gekte van de tijdversnelling en het ‘tijd is geld’-principe, maar wellicht ook om de vervreemding van de mens ten opzichte van zichzelf een halt toe te roepen. Nobel streven, en misschien wat hoog gegrepen, maar de noodzaak daarvan vormt niettemin de politieke drijfveer achter mijn boek. De vervreemding van de mens ten opzichte van zichzelf uit zich onder meer in een ver doorgevoerd consumentisme en materialisme, in een ‘vereconomisering’ van de mens, maar ook in egocentrisme, onverschilligheid en ideologische lethargie. De *homo economicus* heeft weinig fiducia in ideologische voorstellingen; hij gelooft eigenlijk nergens in en waakt vooral over zijn eigen portemonnee, maar niet – of zelden – over zijn eigen tijd. Hij laat zich voortdrijven door de klok, die hem aanspoort tot steeds sneller handelen en steeds meer consumeren. Dat is ongetwijfeld goed voor de economie, maar de vraag is welke prijs we daarvoor moeten betalen. Wat Bergson reeds begin vorige eeuw probeerde aan te tonen was dat onze meest persoonlijke

geschiedenis zo naar de achtergrond verdreven wordt, en dus ook de belangrijkste inspiratiebron van ons denken. Alleen vanuit de innerlijke tijd kan er een verschil gemaakt worden, kan ons iets nieuws te binnen vallen, omdat we alleen vanuit dit intermezzo of deze ‘pauzestand’ van de klok het universele vanuit het particuliere kunnen openbreken. Daarom schreef William Faulkner dat de ‘ware tijd pas tot leven komt, als de klokken zwijgen’.

Het zwijgen of stilzetten van de klok – dus rust nemen, afwachten en niets doen – wordt door veel meer denkers en dichters als de voorwaarde voor reflectie en creativiteit – en dus ook voor menselijkheid – gezien. Deze ‘windstilte van de ziel’, zoals Nietzsche dit afwachten noemde, is noodzakelijk om onze gedachten te vernieuwen; het vormt het onzichtbare afzetpunt aan de immer wijkende horizon van ons denken. Maar durven we vandaag de dag nog af te wachten of niets te doen? Wie durft er urenlang op een bank te zitten, zonder televisie of computer aan, en zomaar wat voor zich uit te mijmeren? Toch wordt deze ‘windstilte’ door Nietzsche niet voor niets aan de ziel verbonden; het lijkt immers verdacht veel op wat door de eeuwen heen door filosofen, mystici en theologen als ‘de ziel’ omschreven is. Het zorg dragen voor de ziel was volgens de oude Grieken de belangrijkste taak van de mens, omdat alleen vanuit de ziel iets nieuws tot leven gewekt kan worden. Maar weten we nog wel hoe we voor onze ziel kunnen zorgen?

Zondag 11 juli

Zondagen zijn hier mogelijk nog stiller en rustiger dan andere dagen, omdat er dan zelfs geen tractors of andere landbouwmachines voorbijkomen. De stilte lijkt zich te verdiepen. Ook de boeren hebben eindelijk een vrije dag.

Daardoor kan ik de zondag nog net van de andere dagen van de week onderscheiden. Dat onderscheid lijkt in deze oase van rust misschien van weinig belang, maar dat geldt niet voor mijn leven in de stad. Een paar maanden geleden werd ik door de filosoof en journalist Marcel ten Hooven geïnterviewd over het belang van een rustdag in de week. Dit naar aanleiding van het besluit van de gemeente Amsterdam om alle winkels op zondag open te stellen. Ik vertelde hem dat ik dat betreurde omdat ik de zondag een prettige onderbreking van de zo drukke week vind. Je wordt op een andere manier wakker, voelt je meer ontspannen, omdat er minder rumoer om je heen is. Je kunt niets gaan kopen, en dat is wel zo prettig. Als de zondag eender wordt aan andere dagen, is er geen intermezzo in de week. Afgezien van het feit dat zo'n intermezzo de creativiteit aanwakkert, heeft de mens nu eenmaal de fysieke en mentale behoefte om tot rust te komen, los van welke ideologie of religie dan ook. Onze hersens hebben hersteltijd nodig, zoals dat in neurologische termen heet, om niet overbelast te raken. Ze moeten bij tijd en wijle ontfofocussen om goed te kunnen functioneren. We hebben kortom rust nodig om de geest lenig te houden.

In dat licht is het niet verwonderlijk dat alle grote culturen een publieke rustdag kennen. Of het de islam is, het jodendom of het christendom, allemaal hebben ze een ritmiek ontwikkeld waarin één dag anders is dan alle andere dagen. Het belang van rust voor het denken werd ook door de oude Grieken benadrukt. Denken werd door Plato gekarakteriseerd als een 'innerlijk gesprek van de ziel met zichzelf'. We kunnen deze innerlijke dialoog alleen op gang brengen als we een intermezzo inlassen in ons actieve leven, een 'tussentijd', een moment waarop het bewind van Kronos onderbroken wordt door Kairos. Van-

daar dat Plato rust de belangrijkste voorwaarde voor het denken noemde. Pas dan ervaren we dat we méér zijn dan een bewust, handelend wezen, en juist dit ‘surplus’ kan ons denken van binnenuit vernieuwen.

We hebben rust nodig om te kunnen ervaren dat we, in de woorden van Kant, ‘burgers van twee werelden’ zijn. Hij bedoelde daarmee dat we niet alleen bewust handelende wezens zijn met een lichaam dat aan vergankelijkheid en andere natuurwetten onderhevig is, maar dat we tevens een transcendentale dimensie in ons dragen, die onze rationele vermogens overstijgt en niet kloktijdgebonden is. Ik heb dit dubbele burgerschap ook wel de tweestemmige mens genoemd. De mens kan verbeelden, dagdromen, mijmeren en over zichzelf nadenken dankzij de afstand die hij ten opzichte van zichzelf weet in te nemen. Welnu, deze afstand kan de mens alleen innemen als hij rust neemt en bij zichzelf te rade gaat. Pas vanuit een dergelijke passieve ontvankelijkheid kan de innerlijke tijd als duur van het ‘moi profond’ ervaren worden. Hoe dan? Marcel Proust, de zwager van Bergson, heeft er in *Op zoek naar de verloren tijd* een paar duizend bladzijden over geschreven. Hij geeft het voorbeeld van de *mémoire involontaire*, een herinnering die we vergeten zijn, maar die ons in rusttoestand spontaan te binnen kan schieten, waarmee er een tipje van de sluier die voor de tijd als duur hangt wordt opgelicht. Misschien hebben alle wereldreligies wel een rustdag ingebouwd om de mens af en toe zo’n proustiaanse ervaring te gunnen.

Maandag 12 juli

Het voert misschien te ver om te zeggen dat het landschap er ‘beziel’d’ uitziet, maar betoverend is het hier wel. Rond-

om het dorp liggen heuvels met bossen, waaruit 's avonds het onheilspellende geroep van uilen en andere roofvogels klinkt. Daaronder strekken de glooiende graan- en korenvelden zich uit, met hier en daar een verloren wijngaard, die zijn best doet tot de vermaarde familie van de nabijgelegen Sancerre- en Pouilly Fumé-wijnen te behoren. Tussen de bossen, dorpen en landbouwgronden door zijn de vele kronkelende, met muurtjes omzoomde weggetjes geborduurd, die de weides waarop de lome Charolaiskoeien liggen te herkauwen in schotse en scheve vlakken verdelen, als op een grillig geweven tapijt dat het leven uit de achttiende eeuw wil verbeelden. Alleen de auto's herinneren eraan dat het al hoog en breed de eenentwintigste eeuw is geworden. In de bermen en tussen het koren staan duizenden rode papavers, alsof Kees Brusse en Dora van der Groen uit de onvergetelijke film *Dokter Pulder zaait papavers* hier persoonlijk zijn langsgekomen om ons wat vrolijke uren te bezorgen. Om de zoveel kilometer beland je in een dorpje met een kerk, een stuk of twintig huizen, een *mairie*, maar meestal – helaas – geen bakker of kruidenier. Ook in deze streek heeft de migratie naar de stad een grote vlucht genomen. Na de sluiting van de grote houtskoolfabriek in Prémery werd de halve bevolking werkeloos, zo vertelde onze buurman, en vertrok naar de grotere steden. Sommige leegstaande huizen worden door Parijzenaars of buitenlanders, onder wie een aantal Nederlanders, gekocht en als tweede woning in hergebruik genomen. Voor levensmiddelen en ander vertier moet je naar grotere plaatsen als Clamecy, La Charité-sur-Loire of Corbigny.

Het rumoer van de wereld, dat doorgaans 's ochtends vroeg al met krant en radio zijn tanden in mijn dagen zet, wordt hier gedempt door onbekende heuvels en landerij-

en. Ik moet mijn best doen om nog iets van de ‘actualiteit’ op te vangen. Voor de eenentwintigste-eeuwse mens, die permanent door ‘het nieuws’ wordt achtervolgd, dat bovendien met een duizelingwekkende snelheid wordt gepresenteerd, is het voor enkele weken verstoken blijven van de nieuwste politieke conflicten een zegen. In plaats van je op de wereld te richten, of soms zelfs de indruk te hebben daaraan uitgeleverd te zijn, richt je je aandacht op een willekeurige heuveltop, een verdwaalde kerktoeren of een boom die toevallig voor het huis geplant staat. Ook deze ochtend zit ik achter een tafel die ik voor een raam met uitzicht op de schuur en de tuinen van de herenboerderij aan de overkant heb gesleept, mijn boeken over de ziel en mijn schriften onder handbereik, en staar wat naar buiten. Meer niet. Ik lees af en toe een bladzij in het opengelegde boek naast mij, noteer één of twee zinnen in mijn schrift, en staar opnieuw naar buiten. Dat gaat nu al een paar dagen zo door; weinig schokkends dus te melden. De ervaring leert echter dat er na een poosje iets eigenaardigs zal gebeuren. De bomen of schuren aan de overkant zullen verleggen worden onder al dat gestaar van mij en hun best doen die aandacht naar mijzelf terug te kaatsen. Nog meer dromerijen en mijmeringen zullen het gevolg zijn, maar ook herinneringen, invallen of spontane ingevingen. Ineens weet ik hoe het met een verhaallijn of een essay verder moet. Ineens word ik door een onzichtbare hand een bepaalde richting in geduwd, juist omdat ik helemaal niet aan het werk in wording dacht. Zou het mijn ziel zijn die me behulpzaam wordt?

Het lijkt er in ieder geval op dat de tekst waarop ik al een tijdje aan het wachten ben er niet van houdt om het voorwerp van mijn aandacht en werklust te zijn. De tekst wil dat ik mij eerst ergens anders op richt, op iets